

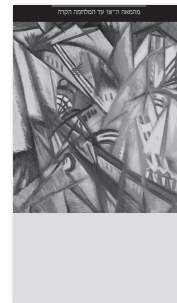
למי קראת אנטי-נאור?

הרדיקליות המהפכנית הצרפתית היא בעיני פרופ' זאב שטרנהל היחידה הראויה לשם "נאורות". גרסאותיה המתונות של הנאורות, אלו המוצאות אור גם אצל הדורות הקודמים או מתחשבות בטבע האדם, מוטבעות כולן בחותם החושך שגיא ברמק ועשהאל אבלמן

אנטי נאורות: מהמאה ה-18 עד המלחמה הקרה

זאב שטרנהל

עם עובד [אפקים], 2017 | 609 עמ'



קל לצייר דיוקן מלוא קומה של יהודי איש השמאל... מאמין בטובו היסודי של אדם וברשעות שאין לה תקנה אצל אחדים. מחלק בדיוקנות את האנושות לשני מחנות מדומים: מצד אחד, הנבלים, הריאקציונרים, הגזענים, המפלצות שאין הדעת סובלת אותן... ומצד אחר, קורבנותיהם: טובים, טהורים... שהיום מוליכים אותם שולל, אך אין ספק כי באחד הימים יגשימו את המהפכה...

אלבר ממי

ספרו של זאב שטרנהל אנטי-נאורות: מהמאה ה-18 עד המלחמה הקרה בוחן מחלוקת גדולה וחשובה השבה ומתגלה במחשבה הפוליטית המודרנית מאז המאה ה-18 ועד ימינו, הלוא היא המחלוקת בין פרוגרסיביות לבין שמרנות או, במילים אחרות, בין שמאל לבין ימין. מחלוקת זו מעוררת באופן מסורתי סערה אינטלקטואלית ורגשית, וקושה להשקיף עליה מנקודת מבט ניטרלית; ואכן, הספר שלפנינו הוא חלק מסערה זו. ספרו של שטרנהל אומנם מהווה מחקר מלומד ומרשים, אך הוא גם נוקט עמדה במחלוקת ותומך בהתלהבות בצד הפרוגרסיבי והשמאלי. מבחינתו של המחבר, עולם האמונות והדעות שבין שמאל לימין סדור בדיכטומיה מוחלטת. מצד אחד ניצבת הנאורות. זהו הטוב המוחלט. מן הצד השני עומדת האנטי-נאורות. וזהו הרע המוחלט.

בין אבותיה ומעצביה של הנאורות בגרסתו של שטרנהל יש למנות את ההוגים האנגליים ג'ון לוק ודיוויד יום, את גדולי הנאורות הצרפתית במאה ה-18 כגון וולטר, רוסו ומונטסקייה, וכן את אלכסיס דה-טוקוויל וג'ון סטיוארט מיל. דמויות אלו, כך הוא טוען, העניקו לעולם השקפה תבונית, הומנית ואופטימית, קידמו את הזכויות הטבעיות, האוטונומיה והאושר של הפרט, וככלל האירו את דרכה של האנושות כולה אל עבר קדמה דמוקרטית בעלת ערכים אוניברסליים.

מנגד, אבותיה ומעצביה המרכזיים של האנטי-נאורות הם ג'מבטיסטה ויקו האיטלקי, אדמונד ברק האנגלי, יוהאן גוטפריד הרדר הגרמני ואיפוליט טן הצרפתי. לרשימה זו מוסיף שטרנהל מלומדים בני המאה העשרים, ביניהם ישעיה ברלין, היהודי-בריטי שהוקסם מהדמויות הללו והעלה אותן על נס; יעקב טלמון הישראלי שהצביע על הקשר העמוק שבין הנאורות הצרפתית והמהפכה הצרפתית לבין המשטרים הטוטליטריים של המאה העשרים; וכן ההיסטוריונית היהודייה-אמריקנית גרטרווד הימלפרב, שראתה באדמונד ברק ובשמרנות האנגלו-אמריקנית שהוא תרם לה מסורת פוליטית ותרבותית חיובית. אליבא דשטרנהל, לכל הדמויות הללו משותפות שנאת הקדמה, דחיית הרפורמה והאיבה לדמוקרטיה, כמו גם הדרישה להיצמד לסדרי חברה ישנים ולמסורות ומורשות תרבותיות אריסטוקרטיות עתיקות. השקפת עולמם כללה גם גזענות, הצדקת העבדות, שנאת ההמון ולאומנות.

טענת הספר פשוטה: הנאורות הציעה את כל מה שמקרב בין בני האדם. היא העניקה לנו תבונה, ערכים אוניברסליים ואינטרסים חומריים. מנגד, האנטי-נאורות העלתה על נס את כל מה שמבדיל בין הבריות ומרחיק אותם אלה מאלה. היא הורישה לנו יחס עמוק להיסטוריה, זהויות אתניות ולאומיות, חושים, אינסטינקטים ודמיון. שטרנהל אף מרחיק לכת וגורס כי קו ישר מתוח בין כל אותם אנטי-נאורים לבין הפשיזם והנאציזם. לדעתו קיים "קשר של סיבה ומסובב בין המלחמה ברציולניזם, באוניברסליזם, ובחוק הטבע לבין עליית הפשיזם והנאציזם" (עמ' 35).

לעיתים רחוקות נתקל הקורא בחלוקה כה נוקשה של ההיסטוריה האנושית בין טובים לרעים, בין אוהבי אדם לשונאי אדם, בין מקדמי אושר לשונאי אושר. אבל לעיתים רחוקות הרבה יותר מצליחה דיכטומיה אידיאולוגיות מן הסוג הזה להיות נאמנה למורכבותם של המהלכים ההיסטוריים. על כן, למרות דברי ההקדמה המסתייגים של המחבר, הדיכטומיה האידיאולוגית המצויה בליבו של הספר היא מצג שווא של דרכה הפתלתלה של התרבות המערבית בהיסטוריה. להלן נעמוד על חלק ממגורעותיה של התזה של שטרנהל, ונטען בזכותה של נאורות "מודעת לעצמה" – נאורות שמרנית.

לפני כן נפרע את חובתם של מבקרים לספר עצמו. היצירה שייכת לתחום הדעת שייסד המלומד האמריקני ארתור לאבג'וי בראשית המאה העשרים "ההיסטוריה של הרעיונות", כלומר, בחינת התפתחותו של רעיון מסוים בהיסטוריה, בהגות ובפוליטיקה על פני תקופות ארוכות, לעיתים מאות שנים. הרעיון המרכזי הנבחן

בספר הוא "הנאורות" וההתנגדות לה. שטרנהל סוקר את עולמם של הוגים שונים בתקופות שונות ופורס מתוך כך מסכת מרתקת למדי של עובדות וניתוחים. ראשית הדברים במהפכת הנאורות, אותו משבר במחשבה האירופית של המאה ה-18 שבו החלה מתפרצת אנרגיה תרבותית ופוליטית שקבעה כי האדם הוא אדון לגורלו וביכולתו לעצב עולם שאבותיו לא חלמו עליו ובזכות זאת להיות מאושר. המשך העלילה באותן דמויות שהעמידו חלופה (גרועה בעיני שטרנהל) לרוח הנאורות המהפכנית ההיא. סופו של הספר בדרמות הפוליטיות הגדולות של המאה העשרים ועד ימינו ממש, עת העימות בין שני הכוחות הללו נמשך והולך.



מזהה תהליכים. שטרנהל

לספר איכויות רבות, במיוחד בכל הנודע לרוחב היריעה והלמדנות. אך השורה התחתונה – שקשה לחמוק ממנה לאורך כל החיבור – היא אותה חלוקה נוקשה וקיצונית בין הטובים לרעים, חלוקה המעמידה את העולם כשני מחנות ומעוותת את קריאת ההיסטוריה של המערב.

ליברלים וריאקציונרים בקדרה אחת

שטרנהל עושה את 'הנאורות' המערב-אירופית של המאה ה-18 מקשה אחת שבמרקזה האמונה בקדמה. אולם בחקר הנאורות מקובל זה מכבר להבדיל בין סגנונות שונים של נאורות על פי הקשרם הלאומי. אין בנמצא נאורות אחת. שטרנהל ודאי מודע לכך. "הנאורות" אינה אלא הכללה נוחה המבקשת לכרוך יחדיו תפיסות שונות למשפחה רחבה אחת, אך האמת היא שלכל תנועה של נאורות היו בעיות, אתגרים, סדרי עדיפויות ותוכניות משלה. אם לזרם המרכזי בנאורות הצרפתית היו מאפיינים מובהקים של אתאיזם, רפובליקניות ומטריאליזם ששימשו מצע לזרמים הרדיקליים רבי ההשפעה בימי המהפכה הצרפתית, הנה לנאורות האנגלית היו מאפיינים שמרניים, והם אפיינו גם את הרדיקלים שבחבריה, ביניהם ג'ון לוק. אומנם לוק היה רדיקל בתפיסתו הפוליטית ואף נטל חלק פעיל בקשר מהפכני, אך אפילו אצלו לא ניתן להתעלם ממסרים מובהקים של מתינות. הוא סבר, למשל, שמהפכה פוליטית הינה לגיטימית רק במצב קיצוני: כשהשליט יוצא למלחמה ממש נגד העם. בהרבה מובנים ניתן לראות בלוק מהפכן מסויג, כזה הסבור שלעיתים קרובות מוטב לסבול אי-צדק חמור מאשר להעמיד את הממשל המדיני בסכנה. מכיוון אחר, לוק מחבר האיגרות "על הסובלנות" לא העלה על דעתו להעניקה לקתולים ולאתאיסטים (להבדיל מאדמונד ברק, נבל ראשי בספרו של שטרנהל, שלחם למען סובלנות כלפי הקתולים).

ההיסטוריון ג'ון פוקוק שלל את ההשקפה שכל מה שנכלל תחת הכותרת "נאורות" חייב להיות ליברלי ורדיקלי, וקבע שהאנגלים ידעו ליהנות מהנאורות גם ללא רוחם הקיצונית של הפילוסופים הצרפתיים.² הנאורות האנגלית וכך גם הפוליטיקה האנגלית הורכבו מדמויות מתונות ולא רדיקליות שהפגינו יחס אוהד לדת ותרמו לבנייתה של החברה האנגלית מתוך תחושות של יחס עמוק למסורות ישנות וגאווה לאומית. בעזרתן עוצבה אז דמותה של אנגליה כמדינה המתקדמת ביותר בעולם באותם ימים.

בין האנגלים לצרפתים היו פערים של ממש במזג, בזהות הלאומית ובדרכים שבהן הם בחרו לנהל את הצדדים הכלכליים, החברתיים, הדתיים והתרבותיים של מדינותיהם לאורך המאה ה-18. אין לשכוח שלאורך כל המאה הזו היו האנגלים והצרפתים שרויים בסדרה ארוכה של מלחמות שבהן הייתה ידם של האנגלים על העליונה, ואלו הובילו לגיבושה של לאומיות אנגלית-בריטית מובהקת (שהייתה המשך לתחושת הלאומיות האנגלית שהתעצבה מזה מאות שנים) שבוודאי הייתה גם מנת חלקה של אליטת הנאורות.³ עיקרו של דבר: השקפותיהם של רבים מאנשי הפוליטיקה הנאורה באנגליה, ממפלגות הטורים (השמרנים) והוויגים (הליברלים) כאחד, היו רחוקות מרדיקליות נוסח צרפת. היו אף ליברלים צרפתיים שנשאו עיניהם לשיטת המשטר המתונה הנהוגה באנגליה היציבה והמשגשגת.

הבחנה עקרונית זו בין אנגלים לצרפתים הייתה ברורה לפרידריך האייק, אולי ההוגה הפוליטי החשוב ביותר שידעה המאה העשרים, שהוטד מעתידה של החירות במערב:

אף שהחופש אינו מצב טבעי אלא מוצר של ציביליזציה, אין יסודו בתכנון מראש. מוסדות החופש, בדומה לכל מה שהחופש יוצר, לא הוקמו משום שהבריות ראו מראש את הברכות שהם עתידים להביא. אך משעה שהכירו ביתרונותיו התחילו בני האדם לשכלל ולהרחיב את מלכות החופש, ולצורך זה גם החלו לתהות על דרך פעולתה של חברה חופשית. התפתחות זו של תיאוריה של חירות התרחשה בעיקר במאה השמונה-עשרה. היא החלה בשתי ארצות: אנגליה וצרפת. האחת ידעה חירות מהי; השנייה לא ידעה.

כתוצאה מכך יש לנו עד היום שתי מסורות שונות בתיאוריה של החירות. האחת אמפירית ובלתי שיטתית, וחברתה עיונית ורציונליסטית – הראשונה מבוססת על פרשנות של מסורות ומוסדות שקמו ועלו מאליהם ולא הובנו כל צורכם והשנייה חותרת לבנייתה של אוטופיה, שתכופות נוסתה אך מעולם לא בהצלחה.⁴

גם מסורת ה"אנטי-נאורות" המוצגת בספר קושרת פעם אחר פעם בין דמויות שונות ללא התייחסות לזהותן הלאומית. כך מסתבר שדינו של ברק, הוויג האנגלי והרפורמטור שאת שמו העלו על נס ליברלים דגולים החל מאדוארד גיבון וכלה בג'ון מורלי, זהה לחלוטין לדינו של הרדר, הרומנטיקן הגרמני, ושניהם אשמים באותה

מידה בכל תחלואי ההיסטוריה שבאה אחריהם. אומנם, תמיד יש מקום להשוואה בין דמויות היסטוריות, ואין ספק שברק השפיע, ברצונו או שלא ברצונו, על חוגים שמרניים-ריאקציוניים באירופה. אולם חיוני, גם כאן, להדגיש את דרכה הנבדלת של בריטניה בהיסטוריה האירופית בהשוואה, למשל, ללאומנות שהתפתחה בגרמניה במהלך המאה ה-19. ברור שאין זה מקרה שבבריטניה לא התפתחו תרבות ופוליטיקה לאומנית כפי שקרה בגרמניה, ושעוצמת האנטישמיות הגרמנית חריפה לאין ערוך מעוצמתה של האנטישמיות הבריטית. האם שוני זה נזקף רק לזכותם של ליברלים בעלי נטייה אוניברסלית שפעלו באנגליה? דומה שהתשובה לכך שלילית. מתינותה של התרבות והפוליטיקה האנגלית הייתה פרי מלאכתם המשותפת של שמרנים וליברלים כאחד.

נאורות של קורבנות אדם

אם נזנק שנים קדימה למאה העשרים, נוכל להיווכח בנקל שבין ממשיכי דרכם של נושאי הרוח הנאורה אך השמרנית-לאומית-פטריוטית באנגליה היו כמה ממגיניה הגדולים של תרבות המערב הנאורה; ובכך מתגלה כמובן הבדל מהותי בין שמרנים לאומיים נוסח אנגליה לבין שמרנים לאומנים נוסח גרמניה (וכן בנוסח איטליה וצרפת). אולי כבר לא מיותר להזכיר שלא הוגי דעות הומניים ואוניברסליים ניצבו לבדם מול המפלצת הנאצית, אלא וינסטון צ'רצ'יל השמרן.

המנהיג האנגלי הגדול ביותר בהיסטוריה אינו מוזכר בספרו של שטרנהל, ועל כן נשלים פה את החסר ונציין כי את תעצומות הנפש להוביל את עמו בשעתו הקשה והיפה ביותר מצא צ'רצ'יל בהיסטוריה, ברומנטיקה ובגאווה הלאומית האנגלית, שהיו כרוכות כמובן בעיניו בהומניזם ואהבת האדם.⁵ צ'רצ'יל, אדם בעל מודעות היסטורית-לאומית עמוקה, כתב את הדברים הבאים על יחסו של אדמונד ברק למהפכה הצרפתית – פריה הבשל של הנאורות הצרפתית הרדיקלית:

בספרו 'הרהורים בדבר המהפכה בצרפת'... הבחין (ברק) בדמות העתידות. התהפוכה בצרפת... איננה תמורה מכובדת ומסודרת, המוגשמת מתוך מידה נאותה של התחשבות במסורת, בדומה למהפכה האנגלית של 1688. כאן חל ניתוק גמור מן העבר... נגזר על צרפת שתתנסה בכל צורותיו של הניסיון המהפכני. המתכונת חזרה ונשנתה לאחר זמן בארצות אחרות, אך התוצאות לא היו שונות הרבה. צרפת הייתה כור המצרף אשר בו נבחנו, זו פעם ראשונה, כל יסודותיה המודרניים של מהפכה.⁶

מהו "הניסיון המהפכני" שצ'רצ'יל מציין שצרפת התנסתה בו? מדהים לגלות כי בספר שלפנינו אין דין וחשבון היסטורי על האסונות שהמיטה על בני האדם המהפכה הצרפתית שנישאה על כנפי הנאורות של רוסו, האיש שברק כינהו "הסוקרטס המטורף מהאספה הלאומית". אין כל התייחסות לאלפי המהפכנים שקיפחו את חייהם

בימי הטרור והגיליוטינה ולא למאות אלפי הצרפתים שמתו בשנים שאחריה בטרורף שאחזו בצרפת. נצטט מעט מדבריו של אחד מגדולי חוקרי ההיסטוריה (הממשית, לא התיאורטית) של המהפכה הצרפתית, ויליאם דויל, על "גייסות התופת" של המהפכנים מפאריס שפשטו על חבל וונדה:

תוך שהם מחריבים, הורסים והורגים כל מה שנקרא בדרכם... אחד המפקדים... הכריז באוזני חייליו: חברים, אנו נכנסים לארץ מורדת. אני פוקד עליכם להעלות בלהבות את כל מה שאפשר להבעיר, ולתקוע כידונים בכל מקומי... ידוע לי כי אולי יש בחבל ארץ זה כמה פטריטים, הדבר אינו משנה – נצטרך להקריב את כולם.

... בין ההיסטוריונים עדיין נטוש ויכוח על מספר האנשים שמצאו את מותם במהלך ההתקוממות של וונדה, אבל נראה שאין זו הגומה לקבוע כי בצד של המורדים בלבד היו כרבע מיליון הרוגים.⁷

וכל זה נעשה כמובן בשם הרפורמה, ההומניזם, הנאורות וגאולת האדם מהדת ומשאר אמונות טפלות.

לקורבנות בנפש יש להוסיף את חורבן מערכות החינוך, הבריאות והסעד בצרפת וכן את ההתמוטטות המוחלטת של המערכת הכלכלית במדינה שיצרה אבטלה עצומה וגרמה לעלייה ניכרת במקרי התאבדות ולזינוק אדיר בשיעורי הפשיעה. ועוד לא הזכרנו את רצף המלחמות שהמיט על אירופה נפוליון, "ילד המהפכה". עד שנת 1802 מתו לא פחות מ-400 אלף חיילים בקרבות "ועוד כמיליון עתידים להצטרף אליהם לפני רדת הלילה על שדה הקרב בוטרלו"⁸ (שם נחל נפוליון את תבוסתו האחרונה). ואלה היו רק החללים הצרפתים.

המהפכה הצרפתית ניסתה להגשים חלומות נאורים מופשטים ומתקדמים. אך חלומם האוטופי של המהפכנים על אודות השלום העולמי מעולם לא התגשם, ולא זו אף זו, הוא עצמו היה המניע לגרימת סבל עצום. האם לא היה משהו עקרוני וחשוב בהבנתו של אדמונד ברק, שמה שמתרחש בצרפת אינו דומה למה שקרה בהיסטוריה של אנגליה? שקנאות חילונית ו"נאורה" מסוכנת לא פחות מדוגמטיזם דתי? שתבונה מופשטת שאינה מודעת למגבלותיה יכולה להוליד אסונות לא פחות גדולים מאלו שתוליד דחיית התבונה? שהמסורת היא לאדם לא רק אוסף של אמונות טפלות, "ידו המתה של העבר", כי אם מצבור של תובנות שימושיות שההתכחשות אליהן משולה להתכחשותו של אדם פרטי לניסיון חייו האישיים? אכן, היו למהפכה הצרפתית הישגים ודאיים של שוויון ואמנציפציה; אולם כאלה הישגים ממש הושגו גם באנגליה ובארצות הברית של אמריקה במחיר נמוך בהרבה.⁹

כהמשך ישיר לעניין זה, שטרנהל לא באמת מתמודד עם הקשר העמוק שבין רוח המהפכה הצרפתית הנאורה והמתקדמת לבין עולמם הרעיוני והמעשי של מובילי

המהפכה הרוסית. דויל הסביר שהמהפכה הצרפתית הפכה את חייהם של צרפתים רבים לשבריריים; שהיא חיבלה קשות ביסודות הדת, התרבות והמוסר שעליהם נשענו קהילות מאז ומתמיד; ושלאחר שוך ימי האלימות נדרשה המדינה להתרחב ולהפעיל סמכויות שכלל לא עלו על הדעת בימי המשטר הישן.¹⁰ המתבונן בדברים מנקודת המבט של זמננו יתפלא להיווכח כמה דומה תיאור זה למה שהתרחש ברוסיה לאחר המהפכה הקומוניסטית. אך באמת אין פלא. מרקס, טרוצקי ולנין למדו וחקרו היטב את שנות התשעים של המאה ה-18. כקודמיהם גם הם שאפו להרוס לחלוטין את העולם הישן, להשתחרר מכל המסורות הישנות ולברוא עולם חדש. האינטרנציונל הסוציאליסטי השני נוסד בפריז ב-1889 מתוך החגיגות לציון מאה השנים למהפכה הצרפתית. המפלגה הקומוניסטית הרוסית קסמה לאליטות פוליטיות בצרפת שתיארו את "המהפכה הבולשביקית כהמשך של המהפכה הצרפתית" ו"הזכירו את הקרבה שחש לנין כלפי רובספייר".¹¹ בישראל של ימינו עדיין אפשר לשמוע את עדויותיהם של מי שלמדו בתיכון סובייטי על כך שהמהפכה הצרפתית הנפלאה "הלכה בכיוון טוב אך לא הוצאה לפועל די הצורך".

המהפכנים הקומוניסטים לא ידעו גבולות בשנאתם לדת, בחתירתם לטיפוח הומניטריות מופשטת, בקידום הניסיון לברוא עולם חדש ובראיתם את העולם כמחולק בין טובים לרעים. לא היו גבולות לצדקנותם ולחוסר הסובלנות שלהם.¹² וגם הם, כמו אותו מפקד ליברלי בוונדה של ימי המהפכה הצרפתית, לא היססו להקריב קורבנות אדם למען השגת הסדר החדש והשלום הנצחי. מן הראוי שנוזכר כאן גם את הערצתם של "נאורים" מערביים – ליברלים ואוניברסליים – לניסוי הקדמה הגדול שהתרחש ברוסיה. תיאוריו של ארתור קסטלר, מרקסיסט-קומוניסט שלימים התפכח מעמדתו, ראויים להדהד באוזנינו גם עתה כאשר אנו קוראים חלוקות דיכוטומיות נוקשות, למשל בין נאורות לאנטי-נאורות:

לאן שפניתי, בכל שדה פעולה חברתי ותרבותי נראתה התנועה הקומוניסטית כשלוחה הגיונית של המגמה האנושית המתקדמת... ענף חדש וטרי בעץ הקדמה של אירופה, שראשיתו ברנסנס והרפורמציה והמשכו במהפכה הצרפתית והליברליזם של המאה התשע-עשרה, עד הימים המשיחיים של הסוציאליזם.

כיצד ניתן היה להשלים בין השקפה זו של רציפות היסטורית הרואה במפלגה הקומוניסטית את נוחלתה המכובדת של המורשה התרבותית הנעלה, לבין הצד השני של המטבע – השנאה ההרסנית ושאיפתה המוצהרת "למחות את זכר העבר" לחלוטין ולצמיחתות? סתירה זו לא עלתה על דעתי אלא כעבור כמה שנים, וכשהיא עלתה על דעתי כבר יכולתי ליישבה בעזרת הניסיון שרכשתי לי בפלפול. ההסבר היה כי הדו-פרצופיות בכל התופעות החברתיות, שלכאורה סותרת את עצמה, נתונה ביסוד האבולוציה הנמשכת בדרך שלילת השלילה...¹³

אל לכם הקוראים להצטער אם לא הבנתם את ההסבר האחרון עד תום. קסטלר תיאר את מנגנון המחשבה השיגעוני הזה – מנגנון מתפלפל בעל ז'רגון פנימי המובן רק למתי מעט, שעניינו הסדרת המציאות באמצעות "קוטביות שרירותית" המחפשת כל העת דואליזם נצחי, טוב ורע, אור וחושך: "אנשים בעלי הלך נפש זה אפשר למצוא לעיתים קרובות בעיקר בקרב האינטליגנציה. אוהב אני לכנותם בשם 'כסילים מתחכמים' – ואיני רואה ביטוי זה כמעליב, הואיל ואני עצמי נמנית עליהם".¹⁴

מי לא גילה את אמריקה

גם דיוקנה הפוליטי והתרבותי של ארצות הברית לקוי בספר שלפנינו. שטרנהל מציג אותה כאומה שכולה תוצר ההגות הרציונלית והמופשטת שנלמדה מכתביו של ג'ון לוק.¹⁵ אומנם, אין חולק על כך שלוק, אלג'רנון סידני והוגים רדיקליים אחרים אכן השפיעו על תפיסת עולמם של האבות המייסדים של ארה"ב (אם נחטא לאמת ונתייחס אליהם כאל מקשה אחת), אך לא רק הם השפיעו. במאמר שכותרתו "מלכות ה' באמריקה, החזון הפרוטסטנטי של האומה האמריקאית" הצביע ההיסטוריון הנודע יהושע אריאלי על פרשנות שונה לגמרי על מהות התודעה הלאומית האמריקאית ועל מקור המשטר הפוליטי שלה. לפי פרשנות מבוססת זו,

לא נוצרו דפוסי התודעה הלאומית של המשטר החברתי של ארצות-הברית בהשפעת רעיונות ההשכלה והמהפכה, אלא על ידי המסורת הדתית ההיסטורית ואף האתנית של תושביה. מנהיגי ניו-אינגלנד טענו מאז תחילת העצמאות כי מקור הרפובליקניות החוקתית של הממשל העצמי ושל אידיאל החירות של הפרט נמצא במסורת הדתית המדינית של ניו-אינגלנד, וזו האחרונה הייתה תוצאה של דרך החיים הפוריטנית. על פי תפישה זאת, לא היוו המושגים של האזרחות הכללית, של המבנה האמנותי של החברה ושל זכויות האדם את הבסיס המהותי של האומה האמריקנית, אלא רעיון הרפובליקה הנוצרית המתוקנת, וארצות הברית נולדה מתוך ציפייה לכונן מלכות השם עלי אדמות.¹⁶

דבריו של אריאלי אינם דוחים את הפרשנות של שטרנהל ודומיו, שלפיה בכסיס התגבשות הלאום האמריקני עמדה הפילוסופיה של חוק הטבע וזכויות האדם, תוצריה של ההשכלה הרציונליסטית. אדרבה, אריאלי הכיר בכך שבייחוד במאה העשרים, הלאומיות הפרוטסטנטית לא הייתה מסוגלת לאחד את כל היישוב ההטרוגני האמריקני בתודעה אחת. אך בניגוד לגישתו של שטרנהל, אריאלי ידע כי בשורת המהפכה האמריקנית אינה מקיפה את כל הסיפור האמריקני; שקיים היבט נוסף, אחר, בתודעה הלאומית של האומה הזו, והוא הגורם הדתי-מקראי. התודעה הלאומית הפרוטסטנטית ניזונה בהתגבשותה מן התפיסה התנ"כית של הלאומיות היהודית, ומושגי התנ"ך של שליחות האומה, "עם סגולה" ורעיון העם הנבחר אומצו על ידי האמריקנים במודע. לפי אריאלי, "תערובת זו של מיתוס אנגלוסקסי ושל תודעה תנ"כית אינה נדירה בתקופה זאת, ומצביעה על השפעת המהפכה הפוריטנית על

בני דור המהפכה... אצל רבים, מושגים אלה של העם הנבחר, ההשוואה עם ישראל ועם הארץ המובטחת, רעיון הגוי הקדוש, היו בעלי משמעות הרבה יותר עמוקה. הם סימלו את מהות התודעה הלאומית האמריקנית"¹⁷.

אפשר להצביע על הכרזת העצמאות האמריקנית כדוגמה טובה לאותו עירוב של ליברליזם לוקיאני ומתינות שמרנית אנגלית שעיצב את יסודותיה הרעיוניים של ארצות הברית שזה עתה נולדה. לא במקרה מוקדש חלק נכבד ממנה לפירוט הסיבות למרידה במלך אנגליה: מנסחיה הבינו שרק נסיבות קיצוניות יכולות להצדיק את מרדם, ורצו להבליט את הקשר העקרוני שלהם למסורת הפוליטית האנגלית. שטרנהל עצמו, ברגע של גילוי לב, כותב כי הליברליזם של המילטון, מדיסון וג'יי, מחברי הפדרליסט, היה "מכוסה שכבה עבה של שמרנות" (עמ' 193; ההדגשה שלנו).

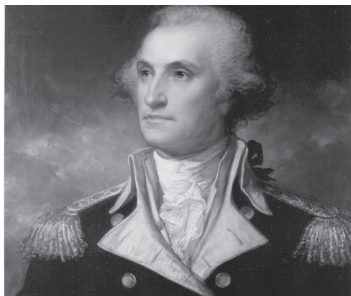
יתרה מכך, האבות המייסדים של ארה"ב, לפחות חלקם, הסתייגו מהמהפכה הצרפתית ולא ראו עצמם שותפים לדרכה האלימה והפראית. הם היו רחוקים אלפי מילין מעמדתה של הנאורות הצרפתית כי הדת מהווה מכשול לקדמה, כל שכן מה'דה-כריסטיאניזציה' שהובילו המהפכנים הצרפתים. הם סברו שחירות פוליטית היא בת-קיימא רק בתרבות שאימצה לחיקה את המסר הדתי של יראת האלוהים. הדת נתפסה בעיניהם כבעלת השפעה מתרבתת, כמסייעת לרוח המידה הטובה, לדאגה לטוב הציבורי וליכולת המשמעת הפנימית של האזרחים. רפובליקה שאין בה אמונה דתית חזקה עליה שתידרדר עם השנים לאנרכיה ולרודנות. אריאלי כתב במפורש על "המזיגה המיוחדת" שנוצרה באמריקה בין הדת, המידות הרפובליקניות, הוקרת ההישג הכלכלי והתודעה הלאומית האמריקנית. הדברים באו לידי ביטוי נהדר במכתב הפרידה של ג'ורג' וושינגטון:

בין כל הנטיות וההרגלים המובילים לשגשוג פוליטי, הדת והמוסר הם עמודי התווך. שווא יאמרו כי הפטריוטיות היא אדוניתן של סגולות נעלות אלו, האיתנות מכל סמכותיהן של חובות האדם והאזרח. על הפוליטיקאי להוקירן ממש כפי שמוקיר אותן הצדיק. ספר שלם לא יספיק למניין כל זיקותיהן לאושרם של היחיד ושל הקהל. יישאל נא בפשטות: מה יהיה שלומם של הקניין, של השם הטוב, של החיים, אם ייעקר רגש החובה הדתית מן השבועה, שהיא כלי החקירה שבידי בתי המשפט? הבה נתייחס בזהירות למחשבה שהמוסר יכול להתקיים בלי האמונה הדתית. תהא אשר תהא השפעתו המיטיבה של החינוך המעודן, התבונה והניסיון מוכיחים שניהם כי באין תשתית רוחנית דתית לא יתקיים מוסר ציבורי לאורך ימים.

וכך גם בדבריו של ג'ון אדמס לקצינים במיליציה של מסצ'וסטס ב-1798:

לממשל שלנו אין כלים להתמודד עם יצרי האדם שלא רוסנו בידי המוסר והדת... החוקה שלנו נועדה רק לאנשים מוסריים ודתיים. אין היא מתאימה לממשל על אנשים מסוג אחר.

בנטייתיהם השמרניות, האבות המייסדים של ארה"ב לא נבדלו מאלקסיס דה-טוקוויל שהבין היטב שהמוסדות הדתיים והקהילתיים חיוניים לקיומה של היציבות הדמוקרטית של אמריקה. "אין לך ארץ בעולם", כתב בספרו 'הדמוקרטיה באמריקה', "שבה השפעת הדת הנוצרית על נפשותיהם של בני אדם גדולה יותר מאשר באמריקה. ואין לך הוכחה ניצחת לתועלתה ולהתאמתה לטבע האדם יותר מן העובדה שהשפעתה החזקה מורגשת על האומה הנאורה והחופשית ביותר עלי אדמות".¹⁸ עמודים ספורים לאחר מכן הוסיף, "אינני יודע אם כל האמריקנים מאמינים באמת



ממשלה למאמינים. וושינגטון

ובתמים בדתם, כי מי יוכל לבחון כליות ולב? אבל ברי לי שהם רואים בה תנאי שאי-אפשר בלעדיו לשמירת קיומם של מוסדות רפובליקניים. דעה זו אינה מיוחדת למעמד או למפלגה כלשהם אלא היא נחלת האומה כולה". בעיניו, האמריקנים "ממזגים במחשבתם את הנצרות ואת החירות עד כדי כך שאי-אפשר להם לתאר לעצמם את זו בלי זו".¹⁹ ולבסוף, בהשוואה לצרפת ולאירופה בכלל, כתב כי "יש באירופה אוכלוסיות מסוימות שבהן הכפירה משתווה רק לבערות ולהסתאבות. ואילו באמריקה, שהיא

אחת האומות החופשיות והנאורות ביותר בעולם, הבריות מקיימים בהתלהבות את כל מצוותיה החיצוניות של הדת".²⁰

עוד נזכיר כי מעבר לדתיות הצרובה במסורת הפוליטית האמריקנית, קשה להתעלם ממאפייני האנטי-נאורות כביכול הנוספים הרווחים עד היום בארה"ב, או לפחות בחלקים גדולים ממנה: תחושת ייחוד ולאומיות פטריוטית.

נאורות מודעת לעצמה

אכן, בעבר וגם כיום אפשר להצביע על מגמות אנטי-נאורות ארסיות ומסוכנות שאינן ראויות לתמיכה ואפילו לא להגנה. יתרה מכך, גם בדבריהן של הדמויות הלגיטימיות ששטרנהל תיאר כ"אנטי-נאורים" יש חלקים מוטעים בעליל וכאלה שאיבדו את תוקפם. האזמל הביקורתי של שטרנהל חד. יהיה זה אוילי מצידנו לטעון שכל תוצריו ראויים לדחייה. אל לנו להיות דיכוטומיים כמותו.

כנגד הגישה האידיאולוגית והדיכטומית שמציג שטרנהל יש במחשבה המודרנית מקום למזג הנוטה שלא לצבוע את העולם בשחור ולבן. מזג המבקש לברר היטב את משמעותם של שינויים תרבותיים, חברתיים ופוליטיים, הנשמר עד מאוד מלהיטותם של אינטלקטואלים רדיקליים המשרטטים תכניות אוטופיות, הרוחש כבוד למסורת

ולמוסדות ותיקים ואוהב את עמו ומולדתו. במילים אחרות, יש מקום למזג השמרני, המאמץ את הנאורות אך תובע ממנה להיות מודעות לעצמה.

השמרנות הנאורה בגרסתה האנגלו-אמריקנית איננה אנטי-נאורות. היא אינה זהה לריאקציונריות, אינה עוינת את חופש הפרט והאוטונומיה שלו ואינה מתנגדת לקדמה. אך גם אין היא לנאורות הזכויות הטבעיות והתבונה המופשטת ברוחה של המהפכה הצרפתית ששטרנהל מזדהה עמה. היא דוחה את הראייה האטומיסטית של הפרט, ומדגישה את היותו חלק ממכלול; ולא רק מכלול האנושות, אלא בעיקר מכלול זהותי לאומי רב-דורי המקנה לו משמעות, שייכות והכוונה מוסרית. היא אינה מתנגדת לקדמה, אך גם אין היא חסידה שוטה שלה, ואין היא נוהה אחר הלך הרוח הגורס שיש להעריך כל אופנה וכל חידוש רק מעצם היותם חדשים. היטיב לבטא זאת גילברט צ'סטרטון במסה קצרה שכותרתה "הפחד מן העבר", שנכתבה לנוכח העובדה ש"העשורים האחרונים הצטיינו בטיפוח הרומנטיקה של העתיד":

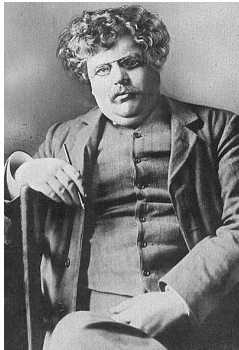
הנפש המודרנית נדחקת אל העתיד מחמת התשישות המהולה באימה שבה היא מתבוננת אל העבר. היא נדחפת אל עבר הבאות, נהדפת אל עתיד עלום כנמלט המבקש מסתור בצללי הסמטה. לא הנהייה אל העתיד היא המדרבנת את מנוסתה של נפש זו – העתיד עדיין אינו כאן, ולפיכך אינו קיים – אלא הפחד מפני העבר; לא רק מפני רשעותו של העבר, אלא אף מפני טובו. הנפש המודרנית כורעת תחת מעלתה הלא-נסלחת של האנושות: שפע בלתי נסבל של אמונות בווערות, ששוב אין בכוחנו להחזיק בהן; מעשי גבורה שאין בכוחנו לחקותם; מגדלי עוז ועלילות ניצחון הנראים לנו ממרחק כהתגלמות השגב והגיחוך גם יחד. העתיד מעניק לנו מקלט מפני התחרות העזה עם אבותינו. לא הדור הבא כי אם הדור הקודם הוא שנושף בעורפנו. נעים לברוח אל רחובותיו השוממים של מתישהו, שבהם שוכן פונדק לעולם-לא.²¹

ובהמשך:

העתיד הוא קיר חשוף, וכל איש מוזמן לשרבט עליו את שמו בגודל הרצוי לו; העבר כבר מכוסה בכתובות שדהו מחמת השנים – אפלטון, ישעיהו, שייקספיר, מיכלאנג'לו, נפוליאון. ביכולתי לגזור את העתיד בדמותי הצרה; העבר כבר נגזר בדמותה הרחבה והשוקקת של האנושות. עיקרה של העמדה המודרנית אינו אלא זה: בני האדם ממציאים אידיאלים חדשים מפני שאינם מעזים לנסות אידיאלים ישנים. הם מביטים קדימה בהתלהבות מפני שהם חוששים להביט לאחור.²²

שמרנות נאורה מייחלת אמנם לעתיד מזהיר, אך, כפי שממליץ לנו צ'סטרטון, אין היא משלה את עצמה שכבר מיצינו את כל טובם של רעיונות העבר. מכאן בדיוק מגיעה דבקוּתה במסורת. "אנו אסורים בחופש להפוך את פנינו לעתיד; כעת נחוצה לנו חירות להשהות מבטנו על העבר", כתב צ'סטרטון האנגלי הגאה, ובמקום אחר אף הפליג ותיאר את המסורת כהרחבת זכות ההצבעה כך שתכלול גם אבות אבותינו,

בבחינת הדמוקרטיה-של-המתים. והנה עוד כמה שורות הראויות לציטוט – ככולן, בתרגומו היפהפה של עודד וולקשטיין:



האומיץ שבמסורתיות. צ'סטרטון

אנו שומעים חדשות לבקרים על תעוזתם של כל מיני מורדים אשר הוקיעו את עריצותן של מוסכמות עתיקות והפשיטו ברבים אמונות קודמות. אבל המתקפה על דברים עתיקים וקדומים שקולה בגבורתה לעריכת דו-קרב עם סבתא. האיש האמיץ באמת הוא מי שמעז לקרוא תיגר על מוסכמות צעירות כשחר ועל אמונות רעננות כפרחים שאך זה הנצו. המחשבה החופשית באמת חופשית ממוסרות העתיד כשם שהיא חופשית מכבלי העבר. היא אינה שועה למה שיהיה כשם שאינה שועה למה שהיה; היא אינה שועה אלא למה שראוי שיהיה.²³

השמרנות הנאורה אינה רואה סתירה בין קיומם של לאומיות גאה, פטריוטיות, נאמנות וערכי משפחה מסורתיים לבין נאורות. היא תוהה על אותה נאורות המבקשת לצעוד אל מעבר הרעיון הלאומי, ועל טיבם של אותם אינטלקטואלים שכדברי צ'סטרטון "מתבדלים משאר בני האדם כדי לפאר את הגוע המשונה שהוא אנושות. הם חדלים להיות בני-אנוש מרוב מאמץ להיות אנושיים".²⁴

לקיצוניות מיוחדת מגיע שטרנהל בהגיעו לזירת זמננו ומקומנו. הוא מביע בוז לרעיון ש"חברה תרבותית יכולה לשרוד רק על בסיס הון תרבותי שאגרו כל הדורות שקדמו לשלנו" (עמ' 474). לדבריו, "הלאומנות ההרסנית לא הייתה מעולם אלא תוצאה טבעית של שימת הדגש על הייחודיות האתנית, ההיסטורית והתרבותית אל מול הערכים והקטגוריות האוניברסליים של ההומניזם ושל הנאורות... והאם הפשיוס והנאציזם לא היו לאומניות שהתקוממו יותר מכול נגד הזכויות הטבעיות?" (עמ' 456).

אליבא דשטרנהל, אם כן, תחושת הקשר להון תרבותי שאגרו דורות קודמים ושימת דגש על ייחודיות אתנית, היסטורית ותרבותית מובילות ללאומנות, רדיקליות, סכנה אקוטית, פשיוס ונאציזם. כל ישראלי סביר בוודאי ירצה להתרחק מכל אלו; אך אם ישמע לשטרנהל, ויישמר משום כך מהדגשת הייחודיות האתנית, ההיסטורית והתרבותית של ישראל, מבהיל לחשוב מה ייוותר מישראל זו. הקונפורמיזם הנאור-אוניברסלי-הומני הקשוח של זאב שטרנהל, המסור ללא תנאי לזכויות הטבעיות ולאחדות המין האנושי, אינו משאיר מקום לקיומה של מדינת היהודים. גם מן הבחינה הזאת מתגלה כי יש דבר מה מאוד לא סובלני בספרו של שטרנהל, אף כי סובלנות הייתה מימים ראשונים מאבני היסוד של הנאורות.

1. אלבר מנמי, "היהודי והמהפכה", שחרורו של היהודי, מצרפתית: צבי ארד, תל-אביב: עם עובד, תשל"ו, עמ' 180.
2. Roy Porter, *Enlightenment, Britain and the Creation of the Modern World*, Penguin: 2000, pp. 30-31.
3. Linda Colley, *Britons, Forging the Nation 1707-1837*, Yale University Press: 1992.
4. פרידריך האייק, חוקת החירות, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תשע"ג, עמ' 56. ההדגשה שלנו.
5. John Keegan, *Winston Churchill, a Life*, Penguin: 2002, pp. 1-17.
6. וינסטון צ'רצ'יל, היסטוריה של העמים דוברי האנגלית, כרך שלישי: תור המהפכה, מאנגלית: אהרן אמיר, תל-אביב: עם הספר, תשכ"ו, עמ' 231.
7. ויליאם דויל, המהפכה הצרפתית, מאנגלית: אורית פרידלנד, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, תשע"ו, עמ' 259-258.
8. שם, עמ' 404.
9. אדמונד ברק מואשם על ידי שטרנהל שלא פעל נחרצות לביטול העבדות. מנקודת מבטנו כיום אין להצדיק דבר זה, אך למען ההגינות נזכיר שגם המהפכה הצרפתית חיסלה את העבדות ב"אי רצון גלוי ובאיחור ניכר". שם, עמ' 406.
10. דויל, המהפכה הצרפתית, עמ' 401.
11. ארצ'י בראון, עלייתו ונפילתו של הקומוניזם, מאנגלית: כרמית גיא, תל-אביב: עם עובד, תשס"ט,
- עמ' 43, 140.
12. פול ג'ונסון, היסטוריה של הזמן המודרני, מאנגלית: מרדכי ברקאי, תל-אביב: דביר, תשנ"ה, כרך ראשון, עמ' 51-52.
13. ארתור קסטלר, חץ לשמי התכלת, מאנגלית: יוסף נדבה, ירושלים: קרני, תשי"ג, עמ' 259.
14. שם, עמ' 263-264.
15. עמ' 189.
16. יהושע אריאלי, "מלכות ה' באמריקה, החזון הפרוטסטנטי של האומה האמריקאית", בתוך אריאלי, היסטוריה ופוליטיקה, תל-אביב: עם עובד, תשנ"ב, עמ' 236-237.
17. שם, עמ' 237.
18. אלכסיס דה-טוקוויל, הדמוקרטיה באמריקה, מצרפתית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תש"ס, עמ' 236.
19. שם, עמ' 239.
20. שם, עמ' 311.
21. גילברט קית' צ'סטרטון, "הפחד מן העבר", בתוך צ'סטרטון, אדם בלתי מעשי, מאנגלית: עודד וולקשטיין, ירושלים: שלם, תשע"ד, עמ' 138.
22. שם, עמ' 139.
23. צ'סטרטון, "הפחד מן העבר", שם, עמ' 139.
24. צ'סטרטון, "הרעיון הפטריוטי", שם, עמ' 19.